

The role of Moqfat in the physical durability of historical mosques in Hamedan

(Jame' Mosque, Mirza Taghi, Nazarbeyk, Shalbafan, SharifolMolk Big, SharifolMolk Small, Chaman Choupana)

Zahra Poursha'banian*

Abstract

Waqf is a permanent capital and shows the most obvious manifestation of the spirit of social cooperation in organizing social life. Taking advantage of the vast capacities of waqf in creating and maintaining religious structures with public benefit has clearly occurred during the Islamic era. Mosques as the most important religious structure of Islamic-Iranian cities benefiting from the fruits of Waqf, They were able to create a very suitable platform in order to stabilize their physical conditions, attract capital and independent income, renovate and restore and maintain social life and prevent environmental damage. The functional role of Moqfat in the historical mosques of Hamadan as the most important urban structures is no exception to this rule. Most of the historical mosques of Hamedan city are located in the urban areas, which have Moqfat related to their physical space. This research was done in a documentary way with an applied approach and a descriptive method. The results of this research show that the existence of Moqfat and the consumption of Waqf incomes have been able to guarantee the development

Key words: Waqf, Moqfat, Historical mosques, Hamedan.

*. PhD in Archeology (Islamic)

**[. Zahra_pourshabnian@yahoo.com](mailto:Zahra_pourshabnian@yahoo.com)

دور الأوقاف في استقامة المساجد التاريخية في همدان
(المسجد الجامع، ميرزا تاغي، نزار بك، شالبافان، شريف الملك الكبير، شريف الملك
الصغير، تشامان تشوبان)

زهراء بورشعبانيان*

الخلاصة

الوقف هو رأس مال دائم و باقي، وهو ابرز روح التعاون الاجتماعي في تنظيم الحياة الاجتماعية، والاستفادة من قدرات الوقف الواسعة في إنشاء والحفاظ على بنية النفع الديني والعام التي ظهرت بوضوح في العصر الإسلامي. حيث ان المساجد باعتبارها البناء الديني الأكثر أهمية في المدن الإسلامية الإيرانية استفادت من ثمار الوقف في إنشاء موقع مناسب جدًا لتحقيق الاستقرار في الظروف المادية وجذب رأس المال و الدخل المستقل و تجديد و استعادة الحياة الاجتماعية والحفاظ عليها و منع الأضرار البيئية. ولا يستثنى من هذه القاعدة الدور الوظيفي للأوقاف في مساجد همدان التاريخية باعتبارها أهم الإنشاءات العمرانية، إذ تقع معظم المساجد التاريخية لمدينة همدان في الأحياء الحضرية التي لها أوقاف مرتبطة بمحيطها. وقد تم هذا البحث بطريقة توثيقية ذات منهج تطبيقي ومنهج وصفي. وتظهر نتائج هذا البحث أن وجود الأوقاف و مصاريف دخل الوقف كانا قادرين على ضمان تنمية و تطوير الشكل الظاهري والاستقلال المالي للمساجد.

*. دكتوراه في الآثار (الإسلامية)

Email:Zahra_pourshabanian@yahoo.com

نقش موقوفات در ماندگاری کالبدی مساجد تاریخی شهر همدان (مسجد جامع، میرزا تقی، نظریک، شال بافان، شریف‌الملک بزرگ، شریف‌الملک کوچک، چمن

زهرا پورشعبانیان*

مقاله پژوهشی

چکیده

وقف سرمایه‌ای همیشگی و ماندگار است و بارزترین تجلی روحیه تعاون اجتماعی در ساماندهی حیات اجتماعی، را نمایان می‌سازد، بهره‌مندی از ظرفیت‌های گسترده وقف در ایجاد و نگهداری ساختارهای مذهبی و عام‌المنفعه به‌وضوح در طول دوران اسلامی رخ داده است. مساجد به‌عنوان مهم‌ترین ساختار مذهبی شهرهای اسلامی - ایرانی با بهره‌مندی از ثمرات وقف توانستند؛ بستر بسیار مناسبی در راستای پایدار ساختن شرایط کالبدی خود، جذب سرمایه و درآمد مستقل، نوسازی و بازسازی و حفظ حیات اجتماعی و جلوگیری از آسیب‌های محیطی را ایجاد کنند. نقش عملکردی موقوفات در مساجد تاریخی همدان به‌عنوان مهم‌ترین ساختارهای شهری از این قاعده مستثنی نیست، عمده مساجد تاریخی شهر همدان واقع در کوی و محلات شهری هستند که موقوفاتی وابسته به فضای کالبدی خود دارند. این پژوهش به شیوه اسنادی و با رویکرد کاربردی و به روش توصیفی انجام‌گرفته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد، وجود موقوفات و مصرف عایدات وقف توانسته توسعه و گسترش کالبد فیزیکی و استقلال مالی مساجد را تضمین نماید.

واژگان کلیدی: وقف، موقوفات، مساجد تاریخی، همدان.

مقدمه

در طی دوران اسلامی، بر پایه تمرکز در بخشی از محلات و بر پایه خدمات‌دهی به مردم بافت شهری دچار دگرگونی‌های عدیده‌ای گردید. مسجد، حمام، سرا و کاروان‌سرا و بناهای خدماتی و کاربردی به‌عنوان قطب‌های اولیه در تشکیل مراکز محلات در کنار هم ساخته شدند، محله‌های قدیمی عمدتاً متمرکز در کنار بناهای مذهبی توسعه می‌یافتند و بناهای عام‌المنفعه در جهت خدمات و رفاه اجتماعی در کنار بناهای مذهبی شکل می‌گرفت. توسعه و گسترش بافت شهری همدان در طی دوران اسلامی ساختار متمرکزی در بخش‌های کلیدی و کاربردی شهر داشته است. با توجه به تحولات ساختاری بافت شهری همدان در طی دوران قاجار و شرایط اجتماعی، اقتصادی که در این توسعه تأثیرگذار بوده می‌توان نقاط زیر را به‌عنوان اتصالات شهر همدان به شمار آورد؛ مجموعه بازار به‌عنوان هسته مرکزی دادوستد، شبکه محلات و گذرهای شهر، میدان مرکزی شهر همدان به‌عنوان نقطه محوری شهر و برخی از میادین مهم مانند میدان عباس‌آباد، ۴ محل تقاطع خیابان‌های کمربندی و خیابان‌های منشعب شده از میدان مرکزی شهر همدان، امامزاده و بقاع متبرکه (بررسی و مطالعه بازارها و مجموعه‌های قدیمی چند شهر ایران: ۷۵). محلاتی همانند؛ امامزاده یحیی، چمن‌چوپان‌ها، حاج احمد، علویان، کبابیان و کلیا همه نمونه‌های از محلات و چمن‌های شاخص بافت شهری همدان هستند که دارای مجموعه بناهای مذهبی و کاربردی توأمان جهت رفاه حال مردم هر منطقه از شهر بوده‌اند. با منطقه‌بندی بافت ساماندهی جامعی در بناهای کاربردی به‌خصوص مساجد ایجاد گردید و محلات شاخص با مساجد مختص به خود زمینه رفاه بیشتری برای عموم مردم را فراهم آوردند. اکثر بزرگ‌زادگان و اشراف قاجار که والیان و صاحب‌منصبان همانند؛ خاندان شریف‌الملک، خاندان امیر افخم با هزینه شخصی و یا هزینه دولتی سعی در احداث مساجد و موقوفات و رقباتی در جهت هزینه‌های نگهداری مساجد می‌نمودند. این امر علاوه بر وجهه مثبت برای آنان تضمینی بر احیا و بقایای کاربردی برای کالبد مساجد بوده است.

۲. روش پژوهش

این نوشتار، پژوهشی نظری به شیوه توصیفی و مستند به منابع مکتوب، مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی است تا بتواند موقوفات و رقبات مساجد تاریخی همدان را معرفی کند، در مطالعات کتابخانه‌ای اسناد و متون تاریخی و مذهبی خصوصاً وقف‌نامه‌ها

مورد مطالعه قرار گرفته است، و در مطالعات میدانی با مصاحبه و جمع‌آوری اطلاعات از هیئت امنای سعی شده اطلاعات کاملی مستندنگاری شود، تا بتوان شناخت جامعی از مجموع موقوفات و رقبات مساجد به دست آورد.

۱. پیشینه پژوهشی

متأسفانه، در خصوص ساختار معماری مساجد تاریخی شهر همدان کتاب‌ها و مقالات فراوانی وجود ندارد، به تبع آن از موقوفات شاخص مساجد مهم نیز هیچ ذکر و نامی عنوان نشده است. در تقسیم‌بندی منابع مطالعاتی در بحث شناخت مساجد تاریخی می‌توان آنها را در سه گروه عمده تقسیم‌بندی نمود؛ گروه اول شامل کتاب‌های مورخینی مانند؛ مقدسی (۱۳۶۱)، یاقوتحموی (۱۳۸۰)، مستوفی (۱۳۷۵) و جغرافی‌نویسان و سفرنامه‌های اروپایی مانند؛ اولیویه (۱۳۷۱)، موریه (۱۳۸۶) است، که به ساختار برخی مساجد در بافت شهری همدان اشاره داشته‌اند، اما توضیحات مبسوطی ارائه نکرده‌اند. گروه دوم شامل مقالاتی است که توسط باستان‌شناسانی مانند؛ عرب (۱۳۷۵) و زارعی (۱۳۸۴) و برخی پیش‌کسوتان تاریخ همدان مانند؛ مصطفوی (۱۳۳۹)، صابری (۱۳۸۱) و قراگوزلو (۱۳۶۹) نوشته شده و متأسفانه به جز ساختار مسجد جامع از بقیه مساجد تنها نامی ذکر کرده و یا توضیحات مختصری ارائه نموده‌اند. گروه سوم کتاب‌ها و مقالات معاصر مانند؛ جهانپور (۱۳۷۴)، عرب (۱۳۷۵)، مهریار و دیگران (۱۳۷۸)، اذکایی (۱۳۸۰)، رضایی همدانی (۱۳۸۱)، زارعی (۱۳۸۴)، زارعی (۱۳۹۰) است که در خصوص ساختار کلی شهر همدان در طی دوران اسلامی نوشته شده است و در این میان اشارات مختصری به برخی مساجد نموده است. عموم مطالب در کتاب‌های مذکور به ساختار مسجد جامع به‌عنوان اصلی‌ترین مسجد شهر پرداخته و از بقیه مساجد فقط نامی ذکر گردیده است. در هیچ یک از منابع مذکور بحثی از موقوفات و رقبات مساجد شاخص به میان نیامده است و نوشتار حاضر سعی دارد در خصوص هفت مسجد شاخص تاریخی به معرفی موقوفات و رقبات بپردازد.

۳. جایگاه وقف در مساجد

در دوران اسلامی مساجد به عنوان هسته اصلی شهرها ساخته شده است، مسلمانان در همه شهرهای بلاد اسلامی، هر جا که گروهی به زندگی مشغول بودند، دست به تأسیس مسجد زدند. زمین‌هایی را برای مسجد وقف می‌کردند و خود یا دیگری و یا دسته جمعی

و با کمک مردم محل، ساختمان آن را به پایان می‌بردند. و امروز انسان به هر شهری که وارد می‌شود غالباً با مسجدی مواجه است. از نکات قابل توجهی که با مراجعه به وقفنامه های بسیاری از مساجد روشن می‌شود، موقوفات بسیاری است که واقفان مساجد یا دیگر افراد نیکوکار بر مساجد وقف کرده‌اند: خانه‌ها، مزارع، باغ‌ها، مغازه‌ها، املاک و غیره.

در بسیاری از وقفنامه‌های مساجد، به جز تعمیرات و امور مربوط به خود مساجد، کارهای خیر دیگری چون؛ اطعام فقرا، وعظ و خطابه، تعلیم و قرائت قرآن کریم، تدریس علوم گوناگون و غیره به‌عنوان موارد مصرف اوقاف مساجد ذکر شده است. از موارد بسیار مهمی که واقفان در طول تاریخ اوقاف به آن توجه فراوان مبذول داشته‌اند، مدارس و هزینه تعمیر و اداره آنها بوده است (حائری، ۱۳۷۸: ۴۲۱-۴۲۲). وقف برای مسجد از نوع وقف منفعتی می‌باشد، وقفی است که مقصود از آن، درآمد مادی است که این درآمد صرف چیز دیگر می‌شود، مانند وقف مغازه یا منزل برای اداره مسجد و یا ساخت مدرسه (احسان ماندگار، ۱۵). به همین جهت، ساخت، حفظ و نگهداری، تعمیرات و تأمین نیازهای مساجد، همواره مورد توجه و دغدغه خاطر مؤمنین بوده است و از گذشته تا حال سعی کرده‌اند نیازهای مربوط به مساجد همانند: از قبیل ساخت، تعمیرات، تأمین آب، روشنایی، تأمین فرش، حصیر و زیلو؛ ساخت حوض و آب نمودن آن؛ اندود بام مسجد، حفر چاه و لاروبی چاه مسجد؛ تمیز نمودن و تعویض آب حوض مسجد؛ سرویس‌های بهداشتی؛ نگهداری و ساخت مأذنه؛ مؤذن؛ مَهر و جای مربوطه؛ بلندگو و سیستم صوتی؛ امام‌جماعت و مسئله‌گو؛ مَکبَر؛ خادم؛ نظافت مسجد و زیراندازهای آن؛ کتاب‌ها، قرآن‌ها و کتب ادعیه مسجد برآورده شود (معراجی، ۱۳۸۵: ۲۴۱-۲۴۲) مساجد تاریخی همدان به‌خوبی این نگرش به نهاد وقف را نمایان می‌سازند، هر ساله با توجه به نیازهای کالبدی مساجد از سوی هیئت‌امنا و با توجه به درآمد حاصل مسجد اقدامات مرمتی و عمرانی انجام می‌گیرد. به‌عنوان مثال؛ تجدید بنای مسجد میرزا تقی با آجر صورت‌گرفته است همه آجرهای بکار رفته در ساختمان مسجد در کوره‌های تعبیه شده در داخل حیاط پخته شده و در ساختمان مسجد بکار گرفته شده است. در زمان مرمت مسجد در اوایل دهه ۸۰، کوره مذکور مشخص شده اما متأسفانه به دلیل آسیب‌های فراوان تخریب گشته است. در فضای داخلی صحن نیز از طریق تعبیه راهروهای گربه‌رو که برای دیوارها و ستون‌ها در نظر گرفته‌اند رطوبت و هوای داخلی مسجد از طریق هواکش‌ها به بیرون منتقل می‌گردد. در فضای پشت محراب نیز یک هواکش وجود دارد که هوای پشت محراب را تخلیه می‌کند، و در حقیقت ضامن بقای محراب مسجد میرزا تقی می‌باشد (آقای

اصلانی متولی مسجد میرزا تقی، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۱/۱۶). در مسجد نظر بیگ، نیز در اثر بی‌توجهی و به مرور زمان در روند تخریب بافت‌های قدیمی قرار گرفته است؛ لذا تعمیرات لازم جهت بازسازی بنا در سال ۱۳۷۴ توسط سازمان میراث‌فرهنگی استان همدان در بنا صورت‌گرفته است. در فضای داخلی صحن؛ ۱. ایجاد کانال‌های رطوبت‌گیر به عمق ۱۸۰ سانتی‌متر جهت جلوگیری از نفوذ رطوبت معبر ضلع جنوبی در طول بدنه مسجد صورت‌گرفته است؛ ۲. تخریب دوباره‌سازی نمای ضلع جنوبی مسجد و احداث مجدد آن بر اساس الگوهای اصیل موجود با آجر ایرانی صورت‌گرفته است؛ ۳. ایجاد جان‌پناه مناسب جهت دیواره اطراف پشت‌بام مسجد به‌صورت مشبک با طرح ایرانی صورت‌گرفته است؛ ۴. سیستم گرمایشی مسجد از کف صحن صورت‌گرفته است؛ ۵. سبک نمودن سقف پشت‌بام از آوار اضافی صورت‌گرفته است؛ ۶. پیر نمودن سقف پشت‌بام از مصالح سبک مانند؛ بوکه معدنی، تسطیح سطح آن به‌نوعی که از پشت‌بام در فصول مناسب جهت اقامه نماز استفاده شده است؛ ۷. تعمیر و بازسازی سرویس‌های بهداشتی؛ ۸. ایزولاسیون کلی در پشت‌بام مسجد صورت‌گرفته است؛ ۹. کف‌فرش موزاییک روی ایزولاسیون‌های پشت‌بام صورت‌گرفته است (آقای صلواتی، متولی مسجد نظر بیگ، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۱/۲۰). در مسجد شریف‌الملک بزرگ نیز به‌صورت مرتب کالبدی مسجد مورد مرمت و احیا قرار گرفته است. لایه‌برداری بدنه‌های خارجی، تعویض آجرهای فرسوده، ساب و بندکشی و احداث کانال رطوبت‌گیر صورت‌گرفته است. با توجه به گذر موجود، ضلع شرقی مسجد مجاور خیابان ۱۸ متری مجدداً توسط هیئت‌امنا بازسازی گردیده است و چندین باب مغازه به مجموعه مسجد اضافه گردیده است (پرونده ثبتی مسجد شریف‌الملک). همچنین در زمان مرمت داخلی مسجد توسط هیئت‌امنا کانال‌های گربه‌رویی در زیر کف حیاط کار گذاشته شده است. البته کف حیاط نیز به ارتفاع تقریبی ۴۰ سانتی‌متر در این زمان بالا آمده است. در سال ۱۳۸۸ کف صحن حیاط مسجد موزاییک شده است و سرویس‌های بهداشتی در جبهه شمال شرقی و جنوب شرقی صحن مجدداً بازسازی و مرمت شده‌اند. حوض وسط صحن حیاط مسجد که تخریب گشته بود مجدداً بازسازی شده است. دو نیم ستون شکسته در داخل شبستان به فضای خارجی در ضلع شمالی مسجد انتقال یافته است، و اکنون در روبه‌روی ورودی شمالی قابل رویت است. تمامی دخل و تصرفات صورت گرفته در ساختمان مسجد بر طبق الگوی ساختاری آن و با نظارت مستقیم سازمان میراث فرهنگی استان همدان انجام گرفته است (رجبی، متولی و هیئت‌امنا مسجد شریف‌الملک، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۱/۳۰).

۴. معرفی موقوفات مساجد تاریخی همدان

۴-۱. مسجد جامع همدان

مسجد جامع همدان در مرکز و در قسمت تجاری شهر قرار گرفته که فاصله اندکی تقریباً ۱۰۰ متر با میدان مرکزی شهر «میدان امام» دارد. فضای پیرامون مسجد شامل راسته‌ها و کوچه‌های سرپوشیده‌ای است که به تبعیت از یک سنت در معماری اسلامی ایران، سبب گردید فضای اطراف مسجد آزاد بوده باشد. مسجد در بافت قدیمی شهر واقع شده که با توجه به احداث خیابان اکباتان در دهه‌های گذشته در جهت شمالی بنا، مجموعه بافت قدیمی در این بخش از شهر به هم‌خورده و در حال حاضر غیر از بخشی از مجموعه بازار در اضلاع شرق، غرب و جنوب مسجد، سایر واحدها اکثراً نوساز می‌باشند. مسجد از جانب شمال به خیابان اکباتان، از جنوب به راسته فناده‌ها و چاقوسازها، از شرق به راسته بزازها و از غرب به راسته حلبی‌سازها و صحافخانه منتهی می‌شود. راسته چلنگرها یا چاقوسازها در قسمت جنوب‌غربی مسجد قرار گرفته، قبلاً این قسمت برف‌انداز مسجد بوده که در به مرور زمان به این راسته تبدیل شده است. همچنین مسجد از سمت شمال به خیابان اکباتان محصور شده که به دیوارهای مجاور پیاده‌رو، مغازه‌هایی منتهی شده و کاربری‌های متفاوتی دارند (تاجبخشیان و همکاران ۱۳۸۷، ۱۸). مسجد با پلانی مربع-مستطیل به شکل چهار ایوانی ناقص^۱ است، دارای صحن وسیع مستطیل شکل در میان سه ایوان در جهات جنوبی، شرقی و شمالی، چندین شبستان، گنبد یک پوش آجری، گنبدخانه، شش مناره و چند حجره قرار گرفته است؛ بنای مورد بحث از منظر ساختمانی و معماری از چندین قسمت مختلف و مرتبط با یکدیگر از قبیل: سردر، هشتی، صحن، ایوان‌ها، حجره‌ها و شبستان‌هایی در اطراف تشکیل شده است. در ورودی اصلی مسجد در گذشته در جانب غربی و از جانب بازار بوده است لیکن با ایجاد بناها و ورودی جدیدی در ضلع شمالی «جانب خیابان اکباتان» ورودی اصلی به این جهت منتقل شده است، از سردر قدیمی مسجد در جانب بازار می‌توان از طریق یک هشتی به قسمت‌های مختلف مسجد وارد شد. ورودی دیگر مسجد در جهت جنوب شرقی از طرف بازار و از طریق یک دالان می‌باشد. صحن مسجد دارای حوض بزرگی در وسط، ایوان‌ها، حجره‌ها و شبستان‌هایی در اطراف است، سطح صحن حدود ۲ متر پایین‌تر از کوچه‌های مجاور واقع گردیده

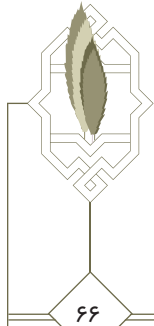
۱. ایوان غربی ساخته نشده است.

است. ایوان جنوبی صحن دارای دو طاق‌نمای کم عمق می‌باشد که بر بالای این ایوان، دو منار کوتاه و قطور وجود دارد؛ پشت سر ایوان فضای گنبددار مسجد واقع شده است که به همراه ایوان هسته اولیه و قدیمی مسجد را تشکیل می‌دهد و در ضلع جنوبی آن محرابی تعبیه شده است. گنبد بنا از نوع دو پوسته بوده و از نظر تناسب معماری در خور توجه می‌باشد؛ گنبدخانه از طریق درگاه‌های جانبی به شبستان‌های ستون‌دار راه پیدا می‌کند، در طرف غربی آن شبستان گنبددار مسجد با ستون‌های متناسب سنگی قرار دارد که از طریق ورودی‌هایی به صحن و گنبدخانه راه پیدا می‌کند. در سمت غربی حیاط و مجاور شبستان فوق‌الذکر شبستان ستون‌دار دیگری قرار دارد، روبه‌روی ایوان جنوبی و در سمت دیگر صحن ایوان و شبستان ستون‌داری به شیوه جدید با پوشش سطح ساخته شده و بر بالای ایوان میانی آن دو مناره تعبیه گردیده است که از الحاقات دوره اخیر است، نمای ایوان سر در جدید مسجد از خیابان اکباتان نیز دارای دو منار می‌باشد (ملازاده و محمدی، ۱۳۷۹: ۲۴۳-۲۴۴).

مسجد جامع همدان، مهم‌ترین مسجد تاریخی در بافت شهری است و مجموع فضاهای وقف در بافت وابسته به آن به نسبت دیگر مساجد شهری بیشتر بوده است. به جهت موقعیت قرارگیری خاص مسجد و ارتباط؛ با بازار سنتی عمده موقوفات در ارتباط و اتصال بدنه مسجد با بازار است. مجموع رقبات آن عبارت از ۶۸ باب مغازه که در جوانب مسجد پراکنده شده است. در جانب جنوب مسجد راسته چاقوسازها حدود ۱۲ باب مغازه، در جانب شرق مسجد راسته بزازه‌ها حدود ۳۶ باب مغازه، در جانب غرب مسجد راسته حلبی‌سازها حدود ۱۰ باب مغازه و در جانب شما مسجد راه‌پله زیر گلدسته حدود ۱۰ باب مغازه مجموع این رقبات را تشکیل می‌دهد (پرونده اموال وقفی مسجد جامع همدان). همه فضاهای مذکور از لحاظ تجاری فعال هستند و بخش مهمی از کارکرد اقتصادی بازار سنتی را تشکیل داده‌اند.

۴-۲. مسجد میرزا تقی

مسجد میرزا تقی در حاشیه شرقی خیابان تختی و در چندصدمتری میدان امام خمینی (ره)، قرار گرفته است. مسجد میرزا تقی از مساجد کهنسال همدان به شمار می‌رود که به نام سازنده آن میرزا تقی شهرت یافته است. با توجه به فرم و قدمت سنگ محراب مسجد محققین آن را متعلق به دوران ایلخانان دانسته‌اند، اما به احتمال مسجد بنیانی

کهن‌تر از دوران ایلیخانیان را دارد، لیکن شواهد و مستندات مربوط به این فرضیه به‌طور قطع مشخص نگشته است، محراب متعلق به دوران ایلیخانیان و صحن خود مسجد متعلق به دوران قاجاریان است که توسط شخصی به نام میرزا تقی‌خان مورد بازسازی و مرمت قرار گرفت، این مسجد به سبب محراب کهن آن در نزد عموم به مسجد محراب سنگی شهرت داشته است (آقای اصلانی^۱ متولی مسجد میرزا تقی، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۱/۱۶). در اوایل سال ۱۳۸۱ بخش الحاقی، تحت عنوان حسینیه به انضمام قسمت الحاقی کفشداری از جانب ضلع شمالی، و الحاقی کفشداری آقایان به‌علاوه دفتر مسجد و الحاقی کفشداری بانوان از همان ضلع جنوبی به صحن اصلی مسجد اضافه گردیده است. با توجه به مرمت حیاط در سال‌های اخیر، فضای الحاقی جدیدی متعلق به سال ۱۳۸۹ نیز در جانب غربی حیاط به مسجد اضافه گردیده که شامل یک ساختمان سه طبقه است. موقوفات مسجد میرزا تقی بخش گسترده‌ای از فضای کالبدی مسجد در بافت شهری را به خود اختصاص داده است؛

۱. ساختمان اصلی مسجد

۲. موقوفه گورستان میرزاتقی؛ که محدوده‌های وسیع از پشت دیوار مسجد تا فروشگاه فرهنگیان واقع در سر پل یخچال تا کوچه منصور لشگری تا روبروی مسجد میرزا تقی را شامل می‌شود.

درمانگاه شهدا، دبیرستان پسرانه حاج بابایی و فرشگاه فرهنگیان متعلق به موقوفه گورستان میرزا تقی بوده است. در حال حاضر عرصه و عیان درمانگاه شهدا و دبیرستان پسرانه حاج بابایی در تملک شخصی صاحبان آنها می‌باشد، اما عرصه ساختمان فروشگاه فرهنگیان متعلق به مسجد میرزا تقی است اما تملک عیانی متعلق به مستاجرین آن می‌باشد.

موقوفه مرحوم عراقچی؛ محوطه‌ای شامل یک ساختمان مسکونی است «طبقه اول منزل عالم مسجد میرزا تقی می‌باشد که از ضلع شرقی راهی مستقل دارد و طبقه پایین منزل تجاری است و به ورودی مسجد ربطی ندارد» که اکنون در حیاط مسجد است و سابقاً حوض‌خانه، وضوخانه و سرویس بهداشتی بوده است. هشت باب مغازه که اکنون جانب شرقی حیاط مسجد و بخشی از پشت کوچه میرزا تقی را شامل می‌شود که در واقع هم مرز حمام میرزا تقی سابق است که اکنون تخریب و تبدیل به پارکینگ^۲ گشته است. از

۱. مسئول امور اجرایی و عمرانی در سال ۱۳۹۳-۹۴

۲. مالکیت آن مربوط به آقای دکتر تقی‌ئی می‌باشد لیکن در حال حاضر مورد استفاده شهرداری است.

کوچه میرزا تقی به‌جانب خیابان تختی یک پلاک ثبتی وجود دارد که شامل چهار باب مغازه «موتور فروشی مهدیان، نانویی، کلیدسازی خالقی و فروشگاه لوازم قنادی» تا سر کوچه میرزا تقی و سه باب مغازه «رنگ‌فروشی، تعمیرات چرخ‌خیاطی و موبایل فروشی» بالاتر از کوچه میرزا تقی می‌باشد. تملک ملک‌های مذکور با مسجد است و مستأجرین مذکور دارای سرقفلی هستند. از داخل کوچه میرزا تقی نیز دو باب مغازه «پشتی دوزی موسیوند و حلوپزی اکباتانی» جز عرصه مسجد می‌باشند که جز موقوفه مرحوم عراقچی هستند.

۱. موقوفه سید لطف‌الله آهنچی؛ از ضلع شمالی و از کوچه شهید همه کسی موقوفه سید لطف‌الله آغاز می‌گردد، از درب ورودی بانوان یعنی از سرکوچه تا پشت ساختمان ساحل تا سر دندانسازی فتحی روبروی منزل آقای طلع‌حی^۱ که وردی چهارم مسجد نیز در آن جا قرار دارد.

خواروبارفروشی آقای یعقوبی، بنگاه معاملات ملکی ادیسون «حصارخانی»، فروشگاه قطعات الکترونیک آقای نظام، پلاستیک فروشی و مغازه قدیم آقای ضرابی جز عرصه مسجد و جز موقوفه سید لطف‌الله هستند که سرقفلی آنها در اختیار مستأجرین مذکور قرار دارد، اما مالکیت ملکی «عرصه و عیان» مغازه‌های مذکور همچنان جز موقوفه مسجد است (آقای اصلانی متولی مسجد میرزا تقی، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۱/۱۶). از جانب غربی صحن حیاط بعد از مرمت صحن حیاط مسجد میرزا تقی «گورستان سابق» ساختمان سه طبقه‌ای متعلق به سال ۱۳۸۹ وجود دارد. طبقه اول که در زیرزمین قرار دارد مترژی به ابعاد ۳×۹۰ دارد که وضوخانه مردانه و زنانه مسجد میرزا تقی است. طبقه هم کف مترژی به ابعاد ۹۰ متر دارد که منزل خادم مسجد میرزا تقی می‌باشد و دارای سه‌راه ارتباطی می‌باشد که یک راه به صحن مسجد، راه دیگر به حسینیه و راه سوم به حیاط است. طبقه بالا با ابعادی به مترژی ۹۰ متر متعلق به پایگاه فرهنگی بسیج است. یک مغازه نیز در ضلع غربی گاراژ سابق «تی بی تی» و در فضای کنار ساختمان از بیرون حیاط مسجد وجود دارد که مترژی به ابعاد ۲۲/۳۰ متر دارد (علی اصلانی متولی مسجد میرزا تقی، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۱/۱۶).

۱. دفتر استفتات آیت الله نوری همدانی

۴-۳. مسجد نظر بیگ^۱

مسجد نظر بیگ در بلوار هگمتانه، محله جولان و در ضلع شرقی تپه هگمتانه قرار گرفته است. مسجد نظر بیگ از مساجد کهنسال همدان به شمار می‌رود که به نام یکی از سرداران کریم‌خان زند در همدان و به نام نظر بیگ شهرت یافته است. مسجد حضرت علی (ع)؟ معروف به مسجد نظر بیگ در بلوار هگمتانه و در نزدیکی تپه هگمتانه واقع شده است. این بنا از آثار دوران زندیه به شمار می‌رود طبق سنگ قبر موجود در ضلع شمالی بنا تاریخ «۱۳۷۹ ق.ه»، و به نام محمدجعفر بیگ به چشم می‌خورد که به گفته اهالی محل بانی مسجد نظر بیگ بوده است. این مسجد دارای وسعتی در حدود ۷۱۳ مترمربع می‌باشد. مسجد دارای طول شمالی - جنوبی و عرض شرقی - غربی است، و در بخش داخلی صحن اصلی دارای ۱۰ ستون سنگی در دو ردیف ۵ تایی با طاق و قوس جناقی به هم متصل گردیده‌اند و طاق‌نماهایی در قسمت نمای بیرونی ایجاد گردیده که جهت تزیین بوده است. کل بنیان ساختمان مسجد از آجر ساخته شده است. مسجد از هرگونه تزیینات خاص بری است و سادگی آن در عین زیبایی است تنها قسمتی که در این مسجد دارای تزیینات است محراب آن است که طی سال‌های اخیر همراه با مرمت مسجد بدین صورت تزیین یافته است. بنای مسجد نظر بیگ در سال ۱۳۷۴.ش از سوی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان مورد تعمیر و مرمت قرار گرفته است. در جبهه غربی مسجد و متصل به ساختمان مسجد، فضای دو طبقه‌ای به متراژ ۱۴۰ مترمربع وجود دارد که متعلق به خادم مسجد است، طبقه اول ساختمان مذکور ۲۵ مترمربع می‌باشد (آقای صلواتی، متولی مسجد نظر بیگ، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۱/۲۰). در گذشته مسجد دارای صحن و حیاط خارجی بوده است، و رقباتی مانند کاروان‌سرای چوب‌فروشی را نیز دارا بوده است (آقای صلواتی، متولی مسجد نظر بیگ، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۱/۲۰)

۴-۴. مسجد شال‌بافان

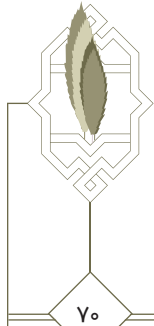
مسجد شال‌بافان از مساجد کهنسال همدان به شمار می‌رود که به دلیل واقع‌شدن در محله شال‌بافان بدین نام شهرت یافته است. اهمیت مسجد شال‌بافان در گذشته بسیار زیاد بوده است تا آنجا که در حدود یک سده پیش در زمان مرحوم حاج سید

۱. دو محله قدیمی آقاچانی بیگ و نظربیگ توسط دو سردار زندیه ساخته شد و با نام خود این سرداران معروف شدند. این سرداران کریم خان زند پس از ساکن شدن در شهر همدان به علت خیر بودن، در محل زندگی خود اقدام به ساخت مسجد، سقاخانه و حمام عمومی نمودند.

عبدالحسین فاضل‌زاده، به دلیل نزدیکی به فضاهای کاربردی سنتی و تجاری شهر همچون بازار، اهمیت و جایگاه قابل‌توجهی در بافت کهن شهر همدان داشته است. لیکن در حال حاضر با توجه به مشکلات اقتصادی، به غیر از اعیاد و مراسم‌های خاص در ماه‌های مبارک مسجد در مابقی سال فقط در نوبت نماز ظهر و مغرب مورداستفاده قرار می‌گیرد (آقایان جمشیدی، جلیوند، متولی و هیئت‌امنا مسجد شال‌بافان، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۱/۲۵). به طور کلی مسجد شال‌بافان در گذر زمان دارای موقوفاتی در صحن داخلی و خارجی بوده است. در صحن داخلی مسجد، بخش مربع‌شکلی از فضای شبستان محور شمال غربی - شمال شرقی که حدوداً به متر ۷۰ مترمربع است، وقف مسجد بوده که اکنون با خواندن صیغه مسجد جز زمین مسجد محسوب شده و در حال حاضر فضای مخصوص بانوان در مسجد را تشکیل داده است. همچنین مسجد دارای موقوفاتی در بخش خارجی ساختمان خود نیز بوده است. موقوفات مذکور در گذشته شامل؛ یک نانوایی به متر ۷۰ مترمربع بوده که عایداتش وقف مسجد و امام‌جماعت آن بوده است. موقوفه دیگر مسجد ساختمانی به متر ۹۰ مترمربع است که در ضلع شمال غربی و متصل به ساختمان مسجد ساخته شده و محل زندگی خادم بوده است، در حال حاضر پایگاه مقاومت بسیج و سپاه شهید ترابی‌ان در این موقوفه مستقر شده است و از آن استفاده می‌کند (آقایان جمشیدی، جلیوند، متولی و هیئت‌امنا مسجد شال‌بافان، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۱/۲۵).

۴-۵. مسجد شریف‌الملک بزرگ

مسجد شریف‌الملک در ضلع جنوب میدان آرامگاه بوعلی سینا در محله چهارسو در ابتدای خیابان بین‌النهرین، قرار گرفته است. مسجد شریف‌الملک بزرگ از مساجد کهنسال همدان می‌باشد، که به نام سازنده آن شریف‌الملک شهرت یافته است. بنای مذکور در اصل شامل دو مسجد است، که مسجد بزرگ را شریف‌الملک و مسجد کوچک را حوض آقا می‌نامند. بنای مسجد به صورت دو قسمتی ساخته شده است؛ قسمت اول ساختمان مسجد می‌باشد که مرحوم شریف‌الملک آن را ساخته است و تاریخ ساخت آن بر روی سنگ نوشته‌ای روی ایوان مسجد حک شده است. به تاریخ جمادی الثانی ۵۱۲۸۶ ه.، که حدوداً ۱۵۰ سال از تاریخ ساخت مسجد بزرگ می‌گذرد. قسمت دوم مسجد شریف‌الملک حصارکشی حیاط آن است که توسط سعیدالملک «پسر شریف‌الملک»، ساخته شده است و تاریخ ساخت این حصارکشی در قسمت سردر ورودی به حیاط ۵۱۳۳۸ ه. ذکر گردیده است.

احمد شریف‌الملک متوفی به سال ۱۲۸۰ه.ش، از تیره سیدهای خاندان احمدی بوده، که از عراق به ایران مهاجرت نمودند و در همدان مشهور به شریف‌الملک هستند. وی از بزرگان همدان و متصدی امور دیوانی و عهده‌دار درآمدهای نقدی دولت بوده است. محل کار وی در حال حاضر به کاروان‌سرای گمرک کهنه در همدان معروف است. ایشان در ناحیه درودآباد^۱ سکونت داشته و به همین منظور اقدام به ساخت مسجدی در منطقه سکونت خود نمود، که نام او در آنجا پابرجا مانده است، این مسجد را فرزند وی سعیدالممالک تعمیر و تکمیل کرد. فرزندان شریف‌الملک، مجدالممالک و سعیدالممالک دارای باغ‌های وسیع و بناهای معروف مجدیه و سعیدیه بودند، که هر دو از نواحی باصفا و خرم همدان و از یادگارهای آنان است (صابری همدانی ۱۳۷۵، ۱۵۲: ۱؛ فراگوزلو ۱۳۸۸، ۲۸۰-۲۸۱).

مجموع رقبات مسجد شریف‌الملک بزرگ عبارت از ۲۱ باب مغازه که در جوانب مسجد پراکنده شده است. در جانب شمال مسجد و در ورودی اصلی حدود ۳ باب مغازه، در جانب ضلع غربی مسجد و در ورودی فرعی حدود ۸ باب مغازه، در جانب شرقی مسجد حدود ۵ باب مغازه، و ۵ باب مغازه هم الحاق به مسجد شده است (آقای رجبی، متولی و هیئت‌امنا مسجد شریف‌الملک، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۱/۳۰). رونوشتی از سند وقفی تعدادی مغازه و خانه از جانب محمد احمدی به مسجد شریف‌الملک وجود دارد که به شرح زیر است:

الحمد لله رب العالمین و الصلوة و والسلام علی محمد و آله الطاهیرین در تاریخ حاضر گردید آقای محمد احمدی دارای شناسنامه ۶۷۳۱ صادره همدان فرزند مرحوم آقای سید حسن رحمتاله ساکن همدان درودآباد کوی شریف‌الملک منزل شخص و بعد الحضور بالطوح و الرغبه بدون شائبه الکرمو الاجبار وقف صحیح شرعی و حبس موید ملی نمود. تمامیت شش دانگ ۹ باب دکان و ۲ باب بالاخانه و حوض‌خانه به انضمام محوطه محصور جلو مسجد شریف‌الملک واقع در همدان قطعه یک از بخش یک از شماره یک الی شماره ده باستثنا پلاک سه اصلی که حدود و حقوق و مشخصات آنها برابر سند مالکیت است که ذیل ثبت شماره ۵۸۰ صفحه ۱۸۴ دفتر پنجم املاک همدان بنام خود آقای احمدی ثبت و صادر شد و شماره مسلسل سند مالکیت ۴۲۸۹۸۵ می‌باشد. به انضمام یک دستگاه کنتور نیروی برق «جریان» با جمیع حقوق مربوطه و لوازم برق مزبور از سیمکشی و

۱. علت شهرت محله به درودآباد، واقع شدن بین دو رود الوسجد است.

سربییج و کلید کائتاً ماکان جهت مسجد شریف‌الملک واقع در همدان خیابان بین النهرین کوی شریف‌الملک و تولیت آن را با امام جماعت مراتب وقت مسجد مذکور قرار داد که متولی مزبور منافع و عوائد موقوفه مذکور را جمع آوری نمود و بمصارف مقررہ ذیل برساند:

- ۱- تعمیر و مرمت و حفظ ملک موقوفه مرقومه بالا، ۲- روشنایی مسجد و گرم نمودن مسجد در زمستان‌ها در هر سال، ۳- پرداخت حقوق خادم مسجد در هر سال، ۴- مخارج برگزاری احیا در لیالی قدر در ماه مبارک رمضان و اقامه تعزیه‌داری و روضه‌خوانی حضرت سیدالشهدا صلوه اله و سلامه و علیه در لیالی قدر و ایام ماه مبارک رمضان در هر سال، ۵- حق‌الزحمه امام جماعت رائب «متولی» نسبت به یک‌ماه مبارک رمضان در هر سال در صورتی‌که خدای ناخواسته امام جماعت رائب نداشت تولیت آن با یکی از علما شهر همدان اورح و اتقی و ازهد از سایرین مورد توجه اهالی همدان بوده باشد خواهد بود و تعیین میزان مصرف هر یک از موارد مذکور فوق با خود متولی موقوفه می‌باشد، و چون فعلاً امام جماعت رائب مسجد شریف‌الملک حاج سید احمد حسینی می‌باشند، تولیت موقوفه با ایشان است و نامبرده نیز حاضر و اقرار به قبض موقوفه مذکور فوق و همچنین تصرف ملک موقوفه نمود. بنابراین قبض بعمل آمد و سیغه وقف جاری شد و ارزش ملک موقوفه مزبور از نقطه نظر تعیین حق‌الثبت مبلغ شصت هزار ریال منظور گردید فمن یداله بعده سمعه فانما ائمه علی الذین یبید لوئہ (متن وقف‌نامه آقای محمد احمدی)

در ضلع شمال غربی صحن ساختمان دو طبقه جدیدالتأسیس وجود دارد. این ساختمان توسط دو تن از خیرین هیئت‌امنا به نام‌های آقای حاجیلو و حاج اصغر زارع مجد ساخته شده است. ساختمان حسینیہ در جهت شمال غربی به جنوب غربی صحن قرار گرفته است. ساختمانی دو طبقه می‌باشد که طبقه فوقانی مستطیل‌شکل بوده، و مربوط به بخش بانوان است، و دارای متراژ ۱۱۰ مترمربع وسعت می‌باشد. ساختمان حسینیہ دارای سه ورودی مجزا است. ورودی اول از جانب ضلع شمالی مسجد و هم‌سطح با خیابان بین‌النهرین است، این ورودی امکان ارتباط با طبقه فوقانی حسینیہ را از طریق پلکان امکان‌پذیر می‌سازد. ورودی دوم از ضلع غربی مسجد است، این ورودی نیز هم‌سطح با معبر عمومی کوچه درودآباد می‌باشد. ورودی سوم در جبهه شمال غربی و در داخل صحن حیاط قرار دارد این ورودی از سطح حیاط مسجد بالاتر است و اختلاف ارتفاع خود با صحن از طریق سه پلکان آهنی جبران می‌نماید. هر سه ورودی مذکور دارای در آهنی و ساده‌ای می‌باشد که متعلق به دوران معاصر است. دیوارهای قسمت پایینی ساختمان

حسینیه آجری، دارای تزیینات مشبک مانند پنجره‌های ورودی شمالی با قوس نعل‌اسبی در قسمت فوقانی تزیینات است (آقای رجبی، متولی و هیئت‌امنا مسجد شریف‌الملک، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۱/۳۰).

۴-۶. مسجد شریف‌الملک کوچک (حوض آقا)

مسجد شریف‌الملک کوچک «حوض آقا» توسط سعیدالمالک پسر احمد شریف‌الملک ساخته شد. سعیدالمالک پس از فوت پدرش رفتار وی را سرلوحه زندگی خویش قرار داد، مسجد شریف‌الملک بزرگ که توسط پدرش ساخته شده بود را تعمیر و تکمیل نمود، و بانی احداث مسجد شریف‌الملک کوچک در فاصله اندکی با مسجد ساخت پدرش گردید.^۱ (صابری همدانی ۱۳۷۵، ۱۵۲؛ قراگزلو ۱۳۸۸، ۲۸۰-۲۸۱). درگذشته به دلیل وجود حوض آبی بزرگ در صحن مسجد این مسجد به «حوض آقا» معروف بوده است که با توجه به مرمت و تغییرات صورت‌گرفته متولیان و هیئت‌امناى مسجد در سال‌های اخیر اثری از حوض مذکور بر جای نمانده است (آقای رضایی، متولی و هیئت‌امنا مسجد شریف‌الملک کوچک، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۲/۳).

در ضلع شمالی شبستان مسجد قسمت جدیدالتأسیس تحت عنوان حسینیه وجود دارد. این بخش در حدود سال ۱۳۰۶ ه. توسط یکی از خیرین هیئت‌امناى مسجد به نام آقای شعبان بختیاری با همکاری اهالی منطقه ساخته شده است. ساختمان حسینیه تقریباً مستطیل شکل بوده و دارای ۱۰۰ مترمربع وسعت می‌باشد و مربوط به بخش بانوان است، ساختمان حسینیه دارای ورودی مجزا از محور شمالی است، که همان ورودی مربوط به بانوان است. ساختمان حسینیه به همراه سرویس بهداشتی در صحن حیاط ساخته شده است، و مسجد در حال حاضر فاقد حیاط است (آقای رضایی، متولی و هیئت‌امنا مسجد شریف‌الملک کوچک، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۴/۲/۳).

۴-۷. مسجد چمن‌چوپان‌ها

محل چمن‌چوپان‌ها در غرب بلوار آیت‌الله کاشانی واقع شده است. این محل ارتباط منسجمی با محل حاج احمد دارد، متأسفانه به‌وسیله ساخت‌وسازهای بی‌رویه جایگاه کالبدی آن تخریب شده است، و تنها اثر ارزشمند آن مسجد چمن‌چوپان‌ها است. محل

۱. مسجد شریف‌الملک کوچک دارای دو پرونده ثبت در سازمان میراث فرهنگی می‌باشد، اولین تاریخ ثبت مربوط به سال ۱۳۸۲ بوده که بنای مسجد را متعلق به اواخر دوران قاجار می‌دانند و در پرونده ثبت دوم تاریخ ۱۳۸۴ را برای ثبت بنا قید نموده‌اند و ساختار مسجد را متعلق به اوایل دوران پهلوی می‌دانند.

چمن‌چوپان‌ها یکی از چمن‌های معروف همدان است، و در گذشته در بیشتر قسمت‌های آن ساختمانی نبوده، بلکه چمن بزرگی بوده که چوپان‌ها همه گوسفندان خود را برای چرا در آن می‌آوردند. مسجد این محل، قبلاً با نام مسجد چمن‌چوپان‌ها شناخته می‌شده و هم اکنون به مسجد چهار باب‌الحوائج تغییر نام داده است، و از قدیمی‌ترین و معروف‌ترین مسجدهای همدان است. در گذشته مسجد همیشه محل برگزاری مجالس ترحیم، مراسم‌های مذهبی و نماز جماعت بوده است (آقای جباری، هیئت‌امنای مسجد چمن‌چوپان‌ها، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۵/۷/۲۰) مسجد چمن‌چوپان‌ها واقع در محله چمن‌چوپان‌ها از محلات قدیمی همدان می‌باشد. مسجد به مترائ ۴۸۰ مترمربع دارای یک شبستان با ۴ ستون و سرستون‌های سنگی است. ساختار پیشین مسجد دارای ۲۴ ستون بوده است، اما از مجموع ستون‌ها فقط ۴ عدد باقی‌مانده است (آقای جباری، هیئت‌امنای مسجد چمن‌چوپان‌ها، مصاحبه‌شونده، ۱۳۹۵/۷/۲۰).

به‌طور کلی مسجد چمن‌چوپان‌ها در گذر زمان دارای موقوفاتی در صحن خارجی خود بوده است. موقوفات مذکور شامل؛ یک بنگاه املاک، یک مغازه خیاطی، یک مغازه تعمیرات کیف و کفش، یک ساختمان دو طبقه، یک بنگاه املاک، یک مغازه تأسیسات، یک مغازه غذایی فروشی، یک مغازه بیمه در جبهه جنوبی است، که با یک دیوار حد فاصل به یک سوپر مارکت و یک نانواپی و یک مغازه ختم می‌گردد. تمام مغازه‌های ذکر شده دیوار جنوبی مسجد را به‌طور کامل احاطه نموده‌اند و حریم مسجد در جبهه جنوبی محدود به همین مغازه‌ها است. مغازه‌های مذکور همگی جز ملک مسجد بوده که از طرف آقای حسن هزواه وقف گردیده است، و عایداتش وقف مسجد بوده است. ساختمان جنب مغازه کفش فروشی به مترائ تقریبی ۶۰ مترمربع است که در میان مغازه‌ها قرار دارد و مغازه‌های مذکور در فضای زیر این ساختمان قرار گرفته‌اند و اکنون برای ترک اعتیاد مورد استفاده قرار می‌گیرد. در ضلع غربی و متصل به ساختمان مسجد در طبقه بالای شبستان، محل زندگی خادم به مترائ تقریبی ۶۵ مترمربع موجود است (پرونده وقفی مسجد چمن‌چوپان‌ها؛ آقای جباری، هیئت‌امنای مسجد چمن‌چوپان‌ها، مصاحبه شونده، ۱۳۹۴/۷/۲۰).

نتیجه‌گیری

شکل‌گیری مساجد پس از ورود اسلام و از قرون سوم و چهارم بر پایه تمرکز در بخشی از محلات و بر پایه خدمات‌دهی به مردم در شکل‌گیری بافت شهری به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین و کلیدی‌ترین مساله بافت شهری است. مسجد به‌عنوان قطب‌های اولیه در تشکیل مراکز محلات در کنار هم ساخته شدند، وجود موقوفات، رقبات از سوی خیرین و بزرگ‌زادگان علاوه بر حفظ کالبد مساجد امکان آبادانی و توسعه محله را نیز فراهم می‌ساخت. در دوران معاصر با الگوپذیری از جایگاه وقف در گذشته، ضروری است برای حفظ شاخص‌های مذهبی در شهرهای مختلف فرهنگ‌سازی گردد تا در زمینه گسترش موقوفات در ساخت، توسعه و احیا مسجد و حسینیه فراهم گردد.

کتابنامه

- اذکایی، پرویز (۱۳۸۰). *همدان نامه بیست گفتار درباره مادستان*، همدان: نشر مادستان.
- اولویوه، گیوم آنتوان (۱۳۷۱). *سفرنامه اولویوه*، ترجمه محمد طاهر میرزا، تهران: نشر اطلاعات.
- آیت الله صابری همدانی، احمد (۱۳۷۵). *تاریخ مفصل همدان*، همدان: ناشر عین القضاة همدانی.
- پورشعبانیان، زهرا (۱۳۹۱). «بناهای استان همدان در دوره صفویه ۹۰۷-۱۱۳۵»، *پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی اسلامی*، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی. واحد تهران مرکز.
- تاجبخش، امین و همکاران (۱۳۷۸). *طرح مرمت ایوان جنوبی مسجد جامع همدان*، همدان: سازمان میراث فرهنگی.
- جهانپور، علی (۱۳۷۴). «مسجد جامع همدان»، *فصل نامه فرهنگی*، اجتماعی، سال اول، شماره ۴.
- حائری، محمدحسن (۱۳۷۸). *وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی*، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی
- زارعی، محمد ابراهیم (۱۳۸۴). «مسجد جامع همدان»، *فرهنگ همدان فصل نامه پژوهشی- فرهنگی*، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان همدان. سال پنجم شماره ۲۳ - ۲۴
- زارعی، محمد ابراهیم (۱۳۹۰). «ساختار کالبدی- فضایی شهر همدان از آغاز دوره‌ی اسلامی تا پایان دوره‌ی قاجار براساس مدارک و شواهد موجود»، *فصل نامه نامه باستان شناسی*. سال اول. شماره ۱
- عرب، کاظم (۱۳۷۵). «مسجد جامع همدان»، *دو ماهنامه دینی- فرهنگی و اجتماعی*. سال ۵. شماره ۲۵
- مستوفی، محمدحسن بن محمدکریم (۱۳۷۵). *زبده التواریخ*، به کوشش بهروز گودرزی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- مصطفوی، محمد تقی (۱۳۳۲). *هگمتانه*، همدان: بی نام.
- معراجی، سعید (۱۳۸۵). *وقف سنت ماندگار*، تهران: اسوه.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایرانی.
- ملازاده، کاظم و مریم محمدی (۱۳۷۹). *دایرةالمعارف بناهای تاریخی*. تهران: انتشارات حوزه هنری.
- مهریار، محمد. و دیگران (۱۳۷۸). *اسناد تصویری شهرهای ایران دوره قاجار*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- یاقوت، حموی (۱۳۸۰). *المعجم البلدان*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور
- آرشیو مرکز اسناد سازمان اوقاف استان همدان
- پرونده وقفی مسجد جامع همدان

پرونده وقفی مسجد میرزا تقی
پرونده وقفی مسجد نظربگ
پرونده وقفی مسجد شال بافان
پرونده وقفی مسجد شریف‌الملک بزرگ
پرونده وقفی مسجد شریف‌الملک کوچک
پرونده وقفی مسجد چمن‌چوپانان

مصاحبه

- مصاحبه با آقای علی اصلانی متولی و مسئول عمرانی مسجد میرزا تقی
- مصاحبه با آقای صلواتی متولی و هیئت امنای مسجد نظربگ
- مصاحبه با آقای جلیوند متولی، و آقای جمشیدی هیئت امنای مسجد شال بافان
- مصاحبه با آقای جعفر رجبی متولی، و آقای حسین صائمین هیئت امنای مسجد شریف‌الملک بزرگ
- مصاحبه با آقای محمد مراد رضایی هیئت امنای مسجد شریف‌الملک کوچک «حوض آقا»
- مصاحبه با آقای حسین شیرانی متولی و هیئت امنای مسجد پیغمبر
- مصاحبه با آقای اکبر جباری هیئت امنای مسجد چمن‌چوپانان